

Чернівецький державний університет
ім. Юрія Федьковича

На правах рукопису

ГЕРМАН
Олег Михайлович

**ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" НА
ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XX СТОЛІТТЯ**

07.00.02 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 1995

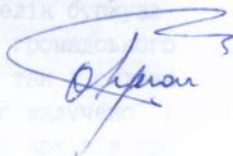
THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

3127 S. UNIVERSITY AVE.
CHICAGO, ILL. 60607

Чернівецький державний університет
ім. Юрія Федьковича

На правах рукопису

GERMAN
Олег Михайлович

**ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" НА
ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХІХ І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.02 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 1995

Дисертацією є рукопис.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

Дисертація виконана в
Тернопільській академії

00761412 (L)

Науковий керівник - заступник директора Інституту історії України,
кандидат історичних наук,
професор Лановик Богдан Дмитрович.

Офіційні опоненти - Кукурудзяк Микола Григорович,
професор Кам'янець-Подільського
педагогічного інституту,
доктор історичних наук.

- Добржанський Олександр Володимирович,
доцент кафедри історії України
Чернівецького державного університету
ім. Ю.Федьковича,
кандидат історичних наук.

Провідна організація - Тернопільський педагогічний
інститут.

Захист відбудеться "8" вересня 1995 р. о "12" годині
на засіданні спеціалізованої вченої Ради Д 07.01.02 при
Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича
за адресою: 274000, м.Чернівці, вул. Кафедральна, 2
(14 корпус).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Чернівецького державного університету за адресою:
274000, м.Чернівці, вул.Лесі Українки, 23.

ЛНБ ім. В.Стефаніка
АН України

Автореферат розісланий "17" липня 1995 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої Ради

Жалоба І.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження обумовлена потребою розкриття історичної правди про діяльність "Просвіти" на Поділлі, про шляхи, форми і методи впливу товариства на пробудження й активізацію національної свідомості подільського українства, про конкретний внесок активістів "Просвіти" у процес національного відродження.

Існуюча донедавна політична система замовчувала або подавала у спотвореному вигляді інформацію про мету, форми і методи діяльності "Просвіти", вносячи її в перелік буржуазно-націоналістичних угруповань. Проти цього громадського об'єднання скерували свою роботу як ідеологічна так і силова структури радянської тоталітарної системи. Було вилучено і знищено багато документальних надбань обласних архівів про діяльність осередків "Просвіти" у селах та містах Галичини, Поділля, Наддніпрянщини та інших регіонів України. Діячі й рядові члени "Просвіти" заносилися у списки ворогів радянської влади й знаходилися під постійним наглядом. Спогади про національно-культурний рух в Україні були заборонені як форма антирадянської пропаганди.

Таке ставлення з боку держави давало свої "наслідки", бо поміж молодого покоління інформація про товариство була або повністю відсутня, або зведена до мінімуму. Ідеологічні обмеження мали значний вплив і на дослідження діяльності товариства в працях радянських вчених. Навіть згадування про приналежність того чи іншого українського державного, наукового чи літературного діяча до "Просвіти" вилучалися з текстів статей, енциклопедичних видань, мемуарів тощо.

Окрім цього, слід відмітити той факт, що про діяльність осередків та філій товариства на Поділлі, де вони функціонували особливо плідно, зібрано та систематизовано в наукових дослідженнях дуже мало документального матеріалу. Тому виникла потреба висвітлення реальної картини культурно-просвітницького руху в Україні, вивчення досвіду активного формування національної самосвідомості різних верств населення та піднесення до належного рівня шляхів патріотичного виховання подільського українства.

Важливість розгляду даної теми обумовлена ще й тим, що діяльність товариства у свій час послужила виховним орієнти-

ром та школою формування політично зрілої молоді. "Просвіта" заклала у систему формування нової генерації ту основу, яка в час випробувань національних переконань стала гарантом їх надійності.

Україна нині переживає визначальний період своєї історії. Вона стоїть перед проблемами розбудови державності, подолання глибокої економічної кризи, вдосконалення систем освіти й культури. Сьогодні ми прагнемо повернути для себе і для всього світу повагу до української мови, до національної спадщини нашого народу. Знання шляхів і методів впровадження та збереження української культури в пору діяльності товариства "Просвіта" служитиме нині важливим фактором для реалізації політики національно-культурного відродження України. Тому дослідження вибраної проблеми ми розглядаємо як теоретичне забезпечення процесу активізації соціально-творчої енергії українського народу, спрямування її в державницьке і культуротворче русло.

З позиції актуальності вибраного дослідження слід відмітити і те, що в Україні на основі створеного у 1989 році товариства української мови імені Т.Шевченка й, виходячи з потреб розбудови та зміцнення духовної основи молодой держави, було відновлено в 1991 році функціонування товариства "Просвіта". Якщо порівняти початки формування колишньої "Просвіти" з днем нинішнім, то побачимо багато паралелей поміж цими двома періодами історії України. Тому проведені в цій науковій роботі пошуки можуть стати практичним матеріалом для роботи відродженої "Просвіти".

Хронологічні рамки дослідження обумовлені його тематичною спрямованістю і охоплюють головні етапи діяльності товариства між роками його заснування (1868) та насильницької ліквідації (1939). Часові межі дослідження враховують особливості просвітньої праці на Заході (1876-1939) та Сході Поділля (1905-1922), показують динаміку розгортання просвітницького руху та його вплив на формування й активізацію національної свідомості українських громад.

Ступінь розробки проблеми. Історіографія досліджень діяльності "Просвіти" починається з аналітичних праць керівників товариства та науковців, які брали безпосередню участь у роботі виділів та читалень. Це монографії та статті

відомих вчених І.Балей, М.Ловинського, С.Перського та інших¹.

Після заборони і ліквідації у 1939 р. радянською владою "Просвіти", історіографічні дослідження переносяться в еміграцію, де українські та зарубіжні вчені продовжують аналізувати досвід роботи товариства. Серед дослідників цього питання: А.Качор, К.Бартошевич, С.Скрипек та інші².

Сучасна історіографія представлена науковими працями таких українських вчених, як Л.Євселевський, Ж.Ковба, М.Когутяк, О.Коновець, О.Лисенко, В.Мичка, В.Сарбей, С.Фарина, П.Федченко. Ці автори аналізують характер і форми праці "Просвіти" в Галичині та у Наддніпрянській Україні³.

На даний час залишилися ще неохопленими істориками проблеми дослідження діяльності осередків і філій "Просвіти" в деяких регіонах нашої держави (Волинь, Поділля, Слобожанщина тощо) і за її межами (Австралія, Аргентина, Бразилія, Канада, США). Залишилася поза увагою багатьох науковців і велика джерельна база, яка збереглася в державних обласних архівах України, мемуари та спогади багатьох діячів і активістів "Просвіти".

¹ Див.: Балей І. Двадцять п'ять літ історії Товариства "Просвіта". - Львів, 1894; Ловинський М. Сорок літ діяльності "Просвіти". - Львів, 1908; Перський С. Популярна історія товариства "Просвіта" у Львові. - Львів, 1932.

² Див.: Качор А. Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західної України. - Вінніпег, 1960; Bartoszewicz K. Polityka galicyjska. - Krakow, 1988; Davkowski T. Ukrainski ruch narodowy w Galicji Wschodniej (1912-1923). - Warszawa, 1985; Skrypek S. The problem of Eastern Galicia. New York: Shevchenko Scientific Society, 1983.

³ Див.: Євселевський Л. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. - К.: Просвіта, 1993; Ковба Ж. "Просвіта"-світло, знання, добро і воля українського народу. - Дрогобич: Відродження, 1993; Когутяк М. Галичина. Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.). - Івано-Франківськ, 1993; Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX-перша половина XX ст.). - К.: Хрещатик, 1992; Лисенко О. "Просвіта" Наддніпрянської України в дожовтневий період. - К.: Основа, 1990; Федченко П. Преса та її попередники. - К.: Наукова думка, 1969.

У всіх вищеназваних наукових працях дослідження діяльності "Просвіти" на Поділлі ведеться або поверхнево, або ж повністю відсутнє. Пова увагою істориків залишаються аналізи співпраці "Просвіти" Західної та Східної частин Поділля, з врахуванням того, що кожна з них була під окупацією іншої держави, які по різному ставилися до діяльності товариства. Для найповнішого дослідження визначеної тему, основну інформацію та матеріали необхідно шукати у першоджерелах.

Основну джерельну базу дисертації складають архівні матеріали і опубліковані документи пов'язані з діяльністю "Просвіти" на Поділлі.

Центральний державний історичний архів України у м.Києві зберігає документи про роботу певних осередків чи діячів товариства в таких фондах: Ф.274-Департамент поліції Київської губернії; Ф.275 - Подільське губернське управління освіти; Ф.276 - Всеукраїнська спілка учителів; Ф.295-Канцелярія Київського губернського управління; Ф.301 - Жандармське управління Подільської губернії; Ф.348-Управління освіти Подільської губернії; Ф.442-Канцелярія Подільського губернського управління;Ф.707-Освітні товариства Подільської губернії.

Вільність архівних документів про діяльність товариства знаходиться у Центральному державному історичному архіві у Львові. Фонд Ф-348 сформований на матеріалах діяльності Головного Виділу "Просвіти" у Львові та праці головних філій й читалень товариства. Велика частина цього фонду наповнена матеріалами роботи просвітніх осередків на землях Західного Поділля (Оп.1.-Спр.576,Спр.1248). Крім цього багато документів пов'язаних з діяльністю "Просвіти" знаходяться і в інших фондах цього архіву (Ф.3 - Магістрат столичного королівського міста Львова; Ф.37 - Канцелярія столичного королівського міста Львова; Ф.294 - Товариство прихильників освіти у Львові).

Заяви на реєстрацію читалень і філій повітовим староством, звернення на дозвіл проведення заходів та тексти рефератів і концертів для цензурної перевірки, звіти про здійснені читальними "Просвіти" заходів від правління осередків та від місцевих жандармів знаходяться у сховищах Тернопільського обласного архіву: Ф.2-Кременецьке повітове ста-

рство; Ф.3-Тернопільське повітове старство; Ф.140-Освітнє управління Тернопільського воеводства; Ф.231- Тернопільське воеводське управління; Ф. 294 - Тернопільське товариство "Просвіта"; Ф.317 -Теребовлянське товариство "Просвіта".

У зв'язку з тим, що значна частина документів про діяльність Східноподільської "Просвіти" була конфіскована і знищена органами ЧК, НКВС та КДБ основну джерельну базу складають ті матеріали, що через рапорти, звіти та доповідні записки жандармського управління Подільської губернії та радянських служб безпеки опосереднено розкривають діяльність "Просвіти". У Вінницькому державному архіві, це: Ф.Д-255 - Вінницька повітова земська управа та Ф.Р-1543-Подільський губернський комітет, у Хмельницькому державному обласному архіві -Ф.281-Кам'янець-Подільське товариство "Просвіта" та Ф.301- Канцелярія жандармського управління Подільської губернії.

Документи про діяльність "Просвіти" у Кам'янець-Подільську знаходяться також у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві (Ф.447-Подільська губернія) та у Центральному державному архіві вищих органів влади України (Ф.166-Міністерство освіти УСРР). В останньому зберігаються матеріали двох з'їздів товариства "Просвіта", які проходили у 1917 та 1918 році у Києві.

Велика частина архівних матеріалів пов'язаних з організаційною, статутною та видавничою діяльністю товариства зберігається у Відділі рукописів Центральної Наукової Бібліотеки України ім. В.Вернадського (Ф.47-Український Народний Інститут Книгознавства) та у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України (Ф.122-"Просвіта"; Ф.881-Наукове Товариство ім. Т.Шевченка).

Документи, які показують форми взаємозв'язків подільської "Просвіти" з аналогічними товариствами у інших регіонах України знаходяться у державному архіві Київської області (Ф.1147-Київське товариство "Просвіта"), у державному архіві Миколаївської області (Ф.206-Миколаївські освітні товариства) та державному архіві Полтавської області (Ф.83-Канцелярія Полтавського цивільного губернатора і Ф.Р-4057-Полтавське товариство "Просвіта").

Дослідженню даної теми сприяла наявність значної кіль-

кості опублікованих матеріалів товариства у вигляді щорічних звітів та робочих матеріалів¹, публікацій і періодичних видань², спогадів діячів й активістів "Просвіти"³.

Велику цінність для дослідження складали щорічні "Календарі "Просвіти", збірники і публікації мемуарного характеру, де у спогадах та свідченнях учасників просвітницьких змагань відроджується атмосфера взаємин і настроїв, що панували у осередках та філіях "Просвіти", розкриваються форми сподвижницької праці певних філій та читалень товариства.

Об'єктом дослідження виступає товариство "Просвіта" з своїм статутом, структурою, формами праці, і членством людей об'єднаних ідеями пізнання, збереження і поширення поміж українством науково-освітніх та національно-культурних здобутків й утвердження національної самосвідомості.

В роботі використовуються такі методи наукових досліджень, як:

- історизм, з доказами закономірності появи товариства

¹ Див.: Звіт з діяльності товариства "Просвіта" у Львові.-Львів:Просвіта,1902-1939; Каталог книгарні товариства "Просвіта".-Львів,1939; Справоздане з діяльності товариства за роки 1976-1900.-Львів, 1902; Нарис історії "Просвіти".-Львів-Краків-Париж:Просвіта,1993.

² Діло.-1891.-Число 125-16 червня; Діло.-1901.-Число 33.-25 лютого; Діло.-1909.- Число 24.-3 лютого; Рідний край.-1906.-13 січня; Подольский край.-1906.- 2 июня; Подольская мысль.-1918.-13 ноября; Вісти Кам'янець-Подільського військово-революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У.- 1921.- 6 лютого; Слово Подоліі.- 1918.- липень; Шлях.-1919.- серпень-грудень; Хвиля.- 1920.- травень.

³ Бережанщина в спогадах емігрантів.- Тернопіль, 1993; Барвінський О. Спомини мого життя:В 2 ч.-Львів,1912.-Ч.1;-Львів, 1913.-Ч.2; Вахнянин Н. Спомини з життя.-Львів,1908; Галушинський М. Просвіта в 1925 році.-Львів, 1927; Історично-мемуарний збірник Чортківської округи.- Нью-Йорк-Париж-Торонто,1974; Історія Збаражчини.-Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1974; Ступка М. Над тихим Серетом.- Нью-Йорк,1983; Шляхами Золотого Поділля // Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. В 3-х томах. Філядельфія. ПА,1983.

"Просвіта" і дослідження його діяльності у взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами;

-системність, коли на основі аналізу й узагальнень вибудовується структура періодизації просвітницьких процесів і подій;

-об'єктивність, що досягається максимальним використанням джерельних матеріалів для забезпечування наукових підходів у вирішенні поставлених завдань;

-практицизм, що полягає в проектуванні результатів дослідження на спроби прогнозу та вироблення конструктивних пропозицій.

Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що:

-воно є першим комплексним дослідженням діяльності "Просвіти" на Поділлі;

-дослідження значною мірою написано на основі раніш не використовуваних джерел, насамперед архівних документів;

-вперше досліджена діяльність товариства на Поділлі, враховуючи особливості та відмінності просвітницької діяльності на Західній та Східній частинах цих земель;

-проаналізована динаміка діяльності товариства в різні історичні періоди та взаємозв'язки Східноподільської та Західноподільської "Просвіти";

-проаналізовано процеси взаємовпливів поміж товариством та особистістю;

-досліджено місце конкретних постатей в діяльності подільської "Просвіти".

Особистий внесок автора як у розробку даної теми дослідження полягає в тому, що у дисертації вперше:

-зроблена спроба по-новому осмислити місце і роль "Просвіти" у формуванні та утвердженні української нації;

-автор відмовився від одностороннього, політизованого підходу до вивчення даної проблеми;

-введено до наукового обігу коло раніше не визначених термінів та понять, що характеризують просвітницький рух;

-в додатках представлено опрацьовані й систематизовані результати досліджень, художні портрети діячів подільської "Просвіти" та малюнки будинків філій товариства виконані автором роботи.

Теоретичне та практичне значення результатів досліджень полягає у можливості використання поданого матеріалу для написання узагальнюючих робіт в історії національно-культурних рухів в Україні, для подальших досліджень діяльності товариства "Просвіта" в інших регіонах нашої держави, а також для введення їх у лекційні та спеціальні курси в вітчизняній історії та культурології. Узагальнення та висновки по кожному з розділів будуть корисними для практичного використання в діяльності відродженого у 1991 році Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка, що дозволить активізувати національно-культурний процес в сучасній Українській державі, посилити форми і методи утвердження національної свідомості нашого народу.

Головна мета нашої дисертації полягає у дослідженні діяльності товариства "Просвіта" на Поділлі в кінці XIX і першій половині XX століття.

Досягнення даної мети потребує вирішення таких конкретних завдань:

-проаналізувати форми і характер діяльності товариства в певні періоди його функціонування;

-дослідити спільні та відмінні ознаки діяльності товариства "Просвіта" на західних та східних землях Поділля, враховуючи різні соціально-історичні умови;

-проаналізувати вплив "Просвіти" на утвердження національної свідомості українства.

Основні положення дисертації:

- товариство "Просвіта", опираючись на досвід просвітницького руху наприкінці XVIII - початку XIX ст. в Галичині та на діяльність громадських об'єднань "Головна Руська Рада", "Галицько-Руська матиця" виникло як продовжувач їх прогресивних традицій і визначило свою діяльність в напрямку підняття національно-патріотичного, загальноосвітнього та культурного рівня українства.

- каналами реалізації просвітницьких ідей послужила розгалужена мережа читалень та бібліотек, через які вносилися у широкий загаль українства основи історичної, мовної і культурної спадщини українського народу, закладалися підвалини загальної і політичної освіченості, національного патріотизму, високої моралі і людської порядності, мистець-

кої і господарчої майстерності;

- організацію та проведення роботи в осередках і філіях здійснювали, в основному, представники духовенства, науково-освітні працівники, громадсько-політичні діячі та літератори й митці. Цих чотири основних групи об'єднували лідерів "Просвіти" за їх професійною діяльністю, і це відобразалося на характері просвітницької праці;

- "Просвіта" на Поділлі, як громадська організація, періодично видозмінювала та вдосконалювала форми своєї діяльності у залежності від вимог часу, соціально-політичних обставин та впливу на неї певних особистостей. В процесі роботи товариство вирішувало питання організації читалень та бібліотек й розгортання етнографічно-просвітницької, видавничо-педагогічної, організаційно-економічної, науково-освітньої та культурно-просвітницької діяльності;

- подільська "Просвіта" зазнавала великого піднесення в період синтезу видавничої, освітньої, економічної та мистецької форм просвітництва (1905-1914), воєнної руйнації солдатами російської армії (1914-1923), відновлення організаційної та видавничої діяльності товариства на Заході й ліквідації "Просвіти" на Сході Поділля (1923-1930), знищення читалень "Просвіти" польською жандармерією в час пацифікації (1930), відновлення та активізації усіх форм просвітницької діяльності (1931-1939), заборони радянською владою "Просвіти" й репресій керівників та членів товариства (1939-1941);

- знищення товариства стало руйнацією однієї з духовних опор українства. Подальша історична доля показує, як це пагубно відзначилося на процесах збереження національної самобутності, мови, традицій та менталітету нашого народу.

Апробація дослідження. Дисертація пройшла обговорення на кафедрі історії України Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича, кафедрі українознавства Тернопільської академії народного господарства, кафедрі українознавства і філософії Тернопільського приладобудівного інституту та на засіданні Ради Тернопільської філії Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Тараса Шевченка.

Основні положення дисертації відображені у восьми публікаціях в наукових монографіях та збірниках, у газетних статтях, доповідях й виступах на міжнародних та всеукраїн-

ських науково-практичних конференціях, зокрема: "Українська ідейна спадщина" (Дніпропетровськ, 1992); "Українська державність: історія і сучасність" (Київ, 1993); Міжвузівська наукова конференція присвячена 150-річчю від дня народження Кліана Целевича (Івано-Франківськ, 1993); "Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навчальних закладах" (Одеса, 1993); "Просвіта"-історія і сучасні проблеми" (Львів, 1993); "Духовні скарби українського народу" (Тернопіль, 1994); "Державна ідеологія в сучасній Україні" (Київ, 1994); "Мова державна - мова офіційна" (Київ, 1994); "Проблеми і шляхи поглиблення консолідації української нації" (Тернопіль, 1995).

Структура дисертації визначається змістом проблеми і відповідає меті й завданням дослідження. Робота виконана в проблемно-хронологічному плані і складається із вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури і трьох додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, хронологічні рамки та об'єкт дослідження, мета й завдання роботи, визначається ступінь розробки проблеми, джерельна база дисертації, представлена апробація роботи, розкрита наукова новизна та практичне значення дослідження.

У **першому розділі** - "Заснування осередків "Просвіти" як центрів активізації національної самосвідомості українських громад Західного Поділля (1868-1918 рр.)" досліджується шлях від проголошення ідеї товариства до створення організаційної структури "Просвіти", аналізуються пошуки оптимізації форм і методів діяльності товариства на Західному Поділлі, представлено приклади праці конкретних філій та читалень.

Перший параграф цього розділу - "Створення товариства "Просвіта" й статутне визначення головних напрямків його функціонування (1868-1876рр.)" починається окресленням сфер національно-культурного та просвітницького рухів в Україні і характеристикою трьох періодів просвітництва напередодні створення товариства.

Просвітницьким рухом вважається процес гуртування і діяльності інтелігентських громад з метою масового поширення серед українського населення освітніх та культурних надбань

і пробудження національної самосвідомості. Національну самосвідомість в роботі розглядається як усвідомлення народом своєї гідності, самотності, знання своєї історії та культури, традицій і звичаїв, осмислення права бути суб'єктом світової історії та господарем своєї землі.

Беручи за основу історико-етнографічний характер аналізу, у своєму дослідженні включатимемо в зону охоплення подільського регіону ту територію, яка зафіксована в історичній пам'яті людей. Її західна межа проходить через Бережанщину до Дністра, південна йде вздовж річки Дністер і закінчується в північній частині Одеської області, східна межа умовно проходить по лінії міст Балта-Гайсин-Липовець, а північна між Старокопачиним та Почаєвом.

Після остаточного переходу в другій половині XIX ст. осн. новних галицьких громадських об'єднань на москвофільські позиції, виголошена в січні 1868 року подільським священиком о. Степаном Качалю ідея створення просвітницького товариства стає на шлях свого здійснення. Заснування оргкомітету та проведення у Львові 8 грудня 1868 року Установчих зборів започаткували діяльність "Просвіти" на основі її першого статуту.

Ідея пробудження й активізації національної самосвідомості українства лягла в основу вироблення стратегічного напрямку діяльності товариства. Її реалізація вимагала знаходження певних методів і форм просвітництва, ретельного підбору лідерів та діячів, які приведуть цей задум до конкретних справ та результатів.

В процесі свого становлення та утвердження товариством було розроблено та затверджено два нових статуту (1869 і 1877 р.), завдяки яким значно покращився як характер роботи так і результати діяльності "Просвіти", збільшилося членство товариства, розширилася сфера впливу на інші регіони України. У виробленні стратегічних напрямків діяльності товариства активну участь брали національно свідомі представники подільського краю. Тому ідея "Просвіти" для Поділля не стала принесеною ззовні, а навпаки, народженою та апробованою в своєму середовищі. Вона знаходила нових прихильників та одностайців як поміж прогресивної української інтелігенції, так й серед простих селян, ремісників та службовців.

В другому параграфі цього розділу - "Шляхи вдосконалення діяльності осередків "Просвіти" на Західному Поділлі (1876-1918 рр.)" представлено найактивніших засновників читалень та філій подільського товариства у Тернополі (В. Лучаківський), Бережанах (А. Чайковський), Скалі-Подільській (О. Левицький), Теремовлі (Т. Цегельський), Чернихові (І. Гарматій) та в інших подільських містах і селах.

На першому етапі становлення та функціонування "Просвіти" найактивнішу діяльність виявили представники духовенства, педагоги, діячі культури, студенти. Через свої проповіді та виступи перед селянськими громадами вони розкривали значення для людини освіти, брали участь у концертах та вечорницях, щорічно організовували національне свято вшанування пам'яті Т. Шевченка.

За час діяльності "Просвіти" її Головний Виділ певний час очолювало четверо уродженців Тернопільщини, а саме: Володислав Федорович (22 травня 1873 р. - 31 травня 1877 р.), Євген Олесницький (29 червня 1906 р. - 2 листопада 1906 р.), Іван Кивелюк (1 листопада 1910 р. - 1 березня 1922 р.) і Михайло Галушинський (2 квітня 1923 р. - 25 вересня 1931 р.).

Засновником Тернопільської філії став старший вчитель семінарії Олександр Барвінський, син греко-католицького священника, пароха села Шляхтинець Тернопільського повіту, який в групю сподвижників та однодумців (С. Навроцьким, П. Левицьким, К. Горбалем, Ю. Рецивим, В. Лучаківським та Л. Шеховичем) підготував статут філії "Просвіти".

Установчі збори членів філії відбулися 29 червня 1876 року в залі магістрату (міської управи), на яких адвоката, доктора Володимира Лучаківського обрали головою, а Олександра Барвінського - секретарем.

На Західному Поділлі до просвітницької праці активно залучаються новостворені об'єднання "Руської бесіди" та "Міщанського Братства". Ведеться розбудова "Народних Домів" в повітах Тернопільського воєводства і організація концертів, вистав та гуртків при читальнях й філіях "Просвіти".

Вагомими для активізації праці товариства було прийняття четвертого статуту (1891) та результати I Всеукраїнського Просвітньо-економічного конгресу, де пропонувалося розширити напрямки просвітницької праці та видавничої діяльності.

Протягом двох-трьох років майже у кожному селі на півночі та заході Поділля організовуються читальні "Просвіти". Вони стають основними центрами формування й укріплення поміж українства національної свідомості. У 1892 році активну роботу розгортає філія "Просвіти" в Підгайцях, а до 1895 року подолани засновують філії товариства у Борщеві та Бережанах. На цей час Головний Виділ зареєстрував 12 філій та 90 читалень, третина з яких функціонували на подільських землях.

Великою активністю відзначається діяльність товариства у Бережанському, Борщівському, Збаразькому, Терехівському та Борщівському повітах. На прикладах роботи просвітницької праці читалень сіл Скала-Подільська та Чернихова показано як процес так і результати такої праці.

Щорічно селяни готували і ставили в своєму та сусідніх селах 2-3 п'єси та десятки концертів. Люди пізнали і зрозуміли вартість науки й освіти, посилали своїх дітей до шкіл, а самі поглиблювали власні знання у читальні. Внаслідок цього ще до першої світової війни лише з Чернихова вийшли 1 священик, 6 вчителів, 2 літератори, 1 науковець.

На прикладі цього села ми бачимо, як піднімається культурний і національно-патріотичний рівень внаслідок діяльності "Просвіти". На 1910 рік таких читалень було у Бережанах-28, у Борщеві-33, у Бучачі-35, у Гусятині-37, у Заліщиках-23, у Збаражі-34, у Зборові-11, у Підгайцях-29, у Тернополі-54, у Терехівці-16 та у Чорткові-24.

Окремі читальні й філії підтримували стосунки з спорідненими об'єднаннями "Просвіти" не лише в межах Поділля, але й у інших регіонах України. Прикладом такої співпраці можуть послужити взаємини між просвітянами Тернополя з відповідними об'єднаннями Львова, Миколаєва, Одеси та Полтави, просвітян Заліщик й Борщева з членами аналогічних товариств у Кам'янці-Подільському та на Буковині.

Просвітницька діяльність на Західному Поділлі перед початком першої світової війни відзначалася посиленням національно-патріотичного виховання в молодіжному середовищі. розширюється економічна платформа товариства шляхом відкриття торгових та кооперативних спілок: "Подільський Союз Кооперативів", "Маслсоюз", "Калина", "НУЗА" та ін.

Це в свою чергу дозволило відкривати при читальнях "Просвіти" молодіжні та спортивні об'єднання: "Соколи", "Січ", "Стрілецький курінь", "Поділля". Просвітні об'єднання активно починають підготовку до вшанування ювілею Тараса Шевченка, відкривають фонди та збирають кошти для встановлення пам'ятників Кобзареві. Разом з тим посилюється боротьба за відкриття у Львові українського університету.

Високих результатів (77 філій, 2944 читальні, 109950 членів) було досягнуто завдяки активній діяльності голови "Просвіти" у Львові подолянина Івана Кивелюка, довголітнього активного члена товариства та заслуженого члена виділу філії "Просвіти" у Копиченцях. За час його головування "Просвіта" піднялася до найвищого рівня розвитку, утвердилася у громадських колах як національно-патріотична організація, де кожен член мав можливість реалізувати свої потенційні можливості.

Після вибуху першої світової війни російська армія, зайнявши Західне Поділля та Галичину, поставила перед собою завдання припинити весь громадський та культурний український рух. Російські війська громили читальні та "Народні доми", грабували бібліотеки та сцени. Товариство було заборонене, канцелярія і документи опломбовані, а згодом знищені. Руйнація надбань товариства, акти наруги над національними святинями, арешти та депортація керівників привели до глибокої кризи в справі формування національної свідомості людей.

Другий розділ дисертації - " Виникнення, діяльність та ліквідація товариства "Просвіта" на Східному Поділлі (1905-1922 рр.)" розкриває особливості просвітницького руху на подільських землях, які входили до складу Російської імперії, а згодом - УСРР.

Після лютневої революції 1905 року в Росії зростає поширення національної ідеї поміж прогресивної української інтелігенції, збільшення видруку української преси, організуються "Просвіти" у Миколаєві, Києві, Полтаві, Одесі та інших містах України.

В різних частинах Східного Поділля активно заснуються просвітницькі об'єднання й читальні. У намірах і справах "Просвіти" національно свідомо інтелігенція вбачала шлях до підняття самоповаги, до пробудження в національно деградо-

ваних "малоросів" духу свідомих українських патріотів. Особливо плідно ця робота розпочалася на подільських землях, що межували із охопленим "Просвітою" Західним Поділлям .

На установчих зборах кам'янець-подільської "Просвіти" 8 травня 1906 р. було проведено збір благодійних пожертв, завдяки чому товариство відкрило власну бібліотеку-читальню, яка налічувала близько 600 українських книжок. Головою товариства було обрано подільського лікаря і громадсько-го діяча Костянтина Солуху.

Подільська "Просвіта" найпершу увагу зосередила на організації в селах бібліотек-читалень. На їх адресу почали поступати поштові відправлення з Головного Виділу товариства у Львові, від патріотичних організацій та діячів із Києва, Катеринослава, Полтави. Налагодилися добрі стосунки між філіями "Просвіти" Боршова та Скали-Подільської із Західного Поділля і Могилів-Подільською та Кам'янецькою "Просвітою" із Східного Поділля. Кам'янецька "Просвіта" підтримувала також стосунки з організованим в 1869р. в Чернівцях просвітним товариством "Руська бесіда" та з його філіями й читальнями у східній частині Буковини (м.Хотин).

На Вінниччині у м.Могилів-Подільському та в с.Печері Валтського повіту просвітницькі об'єднання почали діяльність ще на початку 1906 р. і відзначалися при цьому належною активністю. Тут діяли десять бібліотек-читалень, причому 8 з них при Могилів-Подільській філії. Аматорські й хорові колективи особливо сприяли поширенню сфери вживання української мови. При старанні члена "Просвіти" священника Ю.Сіцінського в 1907 році видруковується українською мовою "Євангелія". Цей факт мав важливе значення для популяризації й повернення поваги до рідного слова. Велика кількість таких книг була розіслана по подільських селах і невдовзі українська мова зазвучала у церковних храмах.

Однак активна позиція подільських просвітян пригальмується постійними обшуками та арештами, тому діяльність зосереджується в основному на публіцистичній роботі в пресі. Активізація видавничої діяльності приводить до того, що після трьох українських газет в 1905 році починає виходити в 1906р.-12, 1907р.-7, 1908р.-8, 1909р.-9, 1910р.-10, 1911р.-11, 1912р.-14, 1913р.-16 і в 1915р.-15 назв.

ЛІБ ім. В.Стефанива
АН України

Досліджуючи архівні матеріали, ми бачимо, що в просвітницькі ряди Східного Поділля починають проникати як ідеї, так і самі представники російської соціал-демократії. Вони прагнуть розколоти єдність товариства, опираючись на гостру критику В.Ульяновим-Леніним української національної інтелігенції за захоплення "культурництвом".

Посилення просвітницької праці в Кам'янець-Подільську, Вінниці, Барі, Печері та інших подільських містах й селах приводить до масових арештів та вимушеного переходу на нелегальні форми діяльності. В роботі представлені архівні матеріали з донесеннями подільської жандармерії в губернську канцелярію про наслідки обшуків у читальнях та бібліотеках "Просвіти". Наляканий розвитком українського національного руху на Східному Поділлі та в інших регіонах України царський уряд Росії заборонив святкування 100-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка.

У складних умовах з руїн відроджувалася повоєнна "Просвіта" на Східному Поділлі. Тимчасовий уряд, що захопив владу у Росії після лютневої революції, у своїх діях продовжував антиукраїнську політику самодержавства. Рятівною для українства постала в березні 1917 р. Центральна Рада, яка вимагала ліквідувати будь-які національні утиски. Особливо ця захисна функція стала помітною для українського народу, коли після жовтневого перевороту до влади у Росії прийшов Ленін з ідеєю відтворення єдиної унітарної держави в межах колишньої Російської імперії при повному зросійщенні всіх націй і народностей.

У квітні 1917 р. відбуваються I Всеукраїнський з'їзд вчителів та Український Національний конгрес на яких розглядалося питання про організацію українських шкіл на Поділлі. На I Всеукраїнському з'їзді "Просвіти", що відбувся в Києві у вересні цього ж року наголошувалося на поширенні української літератури та активізації виховної праці з молоддю. У липні 1918 р. пройшов II Всеукраїнський з'їзд "Просвіти" на якому була відзначена плідна праця подільської організації товариства. Як ми бачимо, українська влада у час свого існування проблеми просвіти народу вносить у коло державних завдань.

На Сході України в лютому 1921 року діяло 4322 осеред-

ки "Просвіти", однак подальша невдала спроба комуністів "советивувати" читальні, арешти органами ЧК активістів "націоналістичних груп" та заборона діяльності філій привели у 1922 році до повної ліквідації товариства.

В третьому розділі дисертації - "Діяльність "Просвіти" на Західному Поділлі в період між двома світовими війнами (1918-1939 рр.) досліджується посилення національно-патріотичного впливу товариства на подільські громади українства.

На землях Галичини та Західного Поділля, після великої воєнної руйнації з боку російської та польської армій в селах і містах починає знову активізуватися просвітницький рух. До 1922 року відновлюється робота в 882 читальнях, хоча перед війною їх було 2869. З 1923 року вже працювало 1327 читалень, в 1925 році - 2020, в 1926 р. - 2493, в 1927 р. - 2689, в 1928 році - 2934 читальні.

У період діяльності ЗУНР Головний Виділ товариства стає Міністерством освіти Західної України. Проте воєнні дії між російською та польською арміями й арешти польською владою членів Головного Виділу призупиняють просвітницький процес.

Нова хвиля активізації діяльності філій, читалень та гуртків товариства починаючи з 1921 року, після організації осередків "Молодої Просвіти" та розширення форм культурно-освітньої пропаганди засобами мистецтва, приводить до того, що на кінець 1929 року на Західному Поділлі та в Галичині вже діяло 3101 читальня, 86 філій, 42 бібліотеки з фондом 34878 книг, 43 мандрівні бібліотеки з 1555 книжками. При читальнях працювали 1358 драмгуртків, 490 хорів, 64 самоосвітні гуртки, 141 жіноча секція, 30 дитячих садочків, 48 оркестрів. Продовжувалося будівництво 74 читалень й придбані матеріали ще на 301 будову.

1930 рік увійшов у історію товариства новою трагічною сторінкою під наавою "пацифікація". Автор дисертації на основі архівних матеріалів й публікацій у періодичній пресі відтворює жахливу картину руйнації, наруги та знущань польської жандармерії над осередками, керівниками та рядовими членами "Просвіти" в селах Бережанщини й Збаражчини, Тернопілля й Тереховлянщини. Товариство на декілька років було зупинено в своєму розвитку.

Знову приходить період випробування надійності й істин-

ності "Просвіти". Заново будуються читальні і організовується праця в гуртках, зростає випуск української літератури й посилюється національно-патріотична робота в молоддю. У 1936 році "Просвіта" досягає найбільшого членства за всю історію своєї діяльності (83 філії, 3071 читальня, 275324 члени).

У роботі проаналізовано організацію праці в читальнях, представлено форми та методи гурткової діяльності та роботи курсів при "Просвіті", показано приклади цензурних втручань польської влади у тексти концертних виступів та доповідей членів товариства. У травні 1938 року відбувається урочистий церимоніал освячення прапорів "Просвіти" у Львові та всіх філіях й осередках Галичини і Поділля. Здавалося, настав час повного духовного розкріпачення українства.

Прихід у вересні 1939 року на ці землі Червоної Армії обірвав просвітницький процес й на Західному Поділлі. Закриття читальень і бібліотек, знищення літератури та архівних матеріалів, арешти керівників товариства й простих його членів, висилання в ГУЛАГи та розстріли - ось далеко не повний перелік наслідків боротьби в "центрах буржуазного націоналізму". В дисертації приводяться конкретні приклади і дані такої "боротьби".

У висновках дисертації підведено підсумки дослідження, сформульовано узагальнення та показано наслідки діяльності товариства "Просвіта" на Сході і Заході Поділля.

Своїми намірами та діяльністю громадське об'єднання "Просвіта" зайняло належне місце в історичному розвитку нашої країни. З ним пов'язані певні віхи боротьби за пробудження й утвердження поміж українців почуття національної гідності, за ідею соборності й незалежності держави. Тут виповнювалися енергетикою високої національної свідомості сотні і тисячі людей, щоби подальшою працею зберегти і примножити наукову, культурну та господарську спадщину українського народу.

"Просвіта", що виникла як суспільний вияв інстинкту самообереження нації, відображала позиції та погляди певних особистостей, функціонувала на основі діяльності великої кількості людей не заради їх особистої вигоди, а для закладання фундаменту майбутності українства. Протягом всього свого існування вона будувала працю на основах високої хрис-

тиянської моралі, засадах людської порядності, на принципах поваги до кожного просвітянина незалежно від його посади чи соціального стану.

Організаційна форма товариства базувалася на первинних осередках, гуртках, читальнях та бібліотеках, що у повітах Поділля та Галичини об'єднувалися у філії, а ті в свою чергу погоджували форми і напрямки праці з Головним Виділом у Львові. Ця ж структура була прийнята при пізнішому заснуванні "Просвіти" на Східному Поділлі. При такій організації роботи проходив двосторонній рух інформації та вмiло координувалася діяльність усіх складових.

Найдієвішими формами праці в "Просвіті" були:

- видрук книжок українських авторів та поширення їх через сітку бібліотек та книгарень;

- організація масових мистецьких дійств (концертів, вистав, фестин тощо) в читальнях й "Народних Домах", де пропагувалися твори національної культури;

- організація курсів ліквідації неграмотності, створення українських шкіл для дітей та боротьба за впровадження української мови у середніх і вищих навчальних закладах;

- господарсько-виховна робота на основі створення гуртків і шкіл сільського господарювання, народних ремесел;

- вивчення основ фінансово-економічної теорії та практична участь в кооперативному русі;

- організація при товаристві жіночих, молодіжних, спортивних та військово-патріотичних об'єднань;

- активна співпраця з іншими національно-культурними товариствами й групами.

"Просвіта" набрала форми своєрідної резервації українства на окупованій сусідами території своєї держави та надійного оберегу мови й культурно-освітньої спадщини народу. Вона стала праматір'ю української преси, шкільництва, науки. "Просвіта" дала життя Українському Педагогічному Товариству, "Рідній Школі", "Соколу", "Пласту", Науковому Товариству ім.Т.Шевченка тощо.

Національне гартування у "Просвіті" надавало людям міцності духу в рядах Січового Стрілецтва, Організації Українських Націоналістів, Українській Повстанській Армії. Товариство в еміграції зберегло наш народ і його самобутність

від нівелювання в іншомовному середовищі чужою мовою держав. Це лише частка переліку заслуг давньої "Просвіти" в позиції нинішнього дня.

На основі аналізу опрацьованих історичних джерел та наукових матеріалів автором вироблені певні узагальнення, висновки та пропозиції, які можуть бути корисними для діяльності відновленого нині товариства. Це своєрідні уроки часу і досвіду, які потрібно враховувати сьогоднішнім просвітянам.

Основне узагальнення полягає в тому, що поява і діяльність "Просвіти" історично обумовлена й оправдана розвитком подій в Україні та становищем корінної нації. Громадське об'єднання взяло на себе державницькі функції по збереженню мови народу та розвитку його національної свідомості, освіти й культури. Товариство вказувало шлях і було провідником ідей національного відродження. Тут виховувалася українська інтелігенція, формувалася духовний світогляд нового покоління, єдналася інтелектуальна праця українських науковців, педагогів та громадсько-політичних діячів. В товаристві зливалися воедино три складові частини: знання, праця і віра.

В додатки до основних матеріалів входять:

A I. Історико-етнографічна карта Поділля.

A II. Картосхема розміщення просвітницьких об'єднань на землях Поділля (1913-1914 рр.)

A III. Динаміка діяльності "Просвіти" на Західному і Східному Поділлі впродовж трьох періодів функціонування товариства:

- I період (1868-1905), коли були створені і розгорнули свою діяльність осередки "Просвіти" на Західному Поділлі;

- II період (1905-1922), в часу заснування осередків на Східному Поділлі та їх сумісної діяльності із західно-подільськими осередками товариства до часу заборони і знищення "Просвіти" на Сході;

- III період (1922-1939), коли "Просвіта" діяла лише на Західному Поділлі й до часу її заборони та знищення у 1939 році радянською владою.

B. Персоналії (бібліобіографічні дані 60-ти діячів подільської "Просвіти" з поданням біографічної довідки де

визначено характер просвітницької діяльності та переліку літератури, звідки можна почерпати більш повну інформацію про зв'язки конкретної особи з подільською "Просвітою").

В. Тридцять п'ять графічних портретів передвісників просвітницького руху, фундаторів та діячів подільської "Просвіти" виконаних автором дисертації.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Герман О., Гринчуцький В. Товариства "Просвіти" як обереги культурно-освітньої спадщини // Культурне відродження в Україні. - Тернопіль, 1993. - С. 177-190.

2. Герман О. Вплив фундаторів і діячів "Просвіти" на характер і форми діяльності товариства // Вісник НДІ "Проблеми людини". - Тернопіль, 1994. - С. 33-43.

3. Герман О. Вплив товариства "Просвіта" на пробудження національної самосвідомості українства в різні періоди його діяльності // Україна між двома світовими війнами. - Тернопіль, 1994. - С. 21-31.

4. Герман О. Програмні завдання товариства "Просвіта" у різні періоди його діяльності // Друга науково-технічна конференція ТНІ, Тернопіль, 7-9 грудня 1993 р. - Тернопіль, 1993. - С. 155-156.

5. Герман О. Форми взаємозв'язків між "Просвітою" Галичини, Поділля та Одещини в перших роках ХХ століття // Матеріали міжнарод. наук-теор. конф. - Одеса, 1994. - С. 112-113.

6. Герман О. Місце "Просвіти" в історії України // Всеукр. наук.-метод. конф. з проблем поширення досвіду викладання та вивчення історії України, Одеса, 28-29 травня 1993 р. - Київ, 1993. - С. 20-22.

7. Герман О. Роль "Просвіти" у формуванні національної свідомості українського народу (60-ті роки ХІХ - початку ХХ ст.) // Українська ідейна спадщина. : Республік. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 14-16 вер. 1992р. - Дніпропетровськ, 1992. - С. 93-95.

8. Герман О., Лановик В. "Просвіта" як оберіг національно-культурної самосвідомості українських громад у Галичині наприкінці ХІХ століття // Матеріали міжвуз. наук. конф., Івано-Франківськ, 1993. - С. 56-58.

Герман О.М. Украинское просветительское движение и деятельность общества "Просвита" на Подолье в XIX и первой половине XX века.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02.- история Украины. Черновицкий государственный университет, Черновцы, 1995.

Диссертация содержит исследование деятельности национально-культурных объединений в Украине, определение влияния "Просвиты" на активизацию национального сознания, исследование участия руководителей и членов общества в различных формах его деятельности на Подолье. На основании проведенных исследований сделаны обобщения, выводы и определены практические рекомендации. Диссертация дополнена картами и художественными иллюстрациями выполненными автором.

German O.M. Ukrainian enlightenment movement and activity of the society "Prosvita" in Podilya in the 19-th and the first of the 20-th century.

Thesis for the scientific degree of the candidate of sciences (History) in speciality 07.00.02.-"History of Ukraine". Chernivtsy State University, Chernivtsy, 1995.

The thesis deals with the investigation of the national-cultural societies activity in Ukraine, estimation of the "Prosvita" influence on the activation of the national consciousness, investigation of the influence of the character and forms of its activity in Podilya. Generalisation, conclusion are done on the basis of these investigations, the practical recommendations are defined too. Maps, tables and pictures done by the author are presented in the thesis.

Ключові слова: "Просвіта", діяльність, національна свідомість, Поділля.

Підп. до друку 03.07.95. Формат 60x84/16.
Папір друкар. Друк офсет. Ум.-друк. арк.1.5.
Облік-вид. арк.1.5. Тир. 100. Замов. N 21.
Ротапринт ТПІ. м.Тернопіль, вул. Руська, 36.

445302

AB 33.280
AB 33.280